

**KİMYANIN TƏDRİSİNİN DİDAKTİK VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARI**<sup>1</sup> M.M.Abbasov, <sup>2</sup>G.S.Rəhimli, <sup>2</sup>Y.İ.Cəfərov<sup>1</sup>AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu<sup>2</sup>Bakı Dövlət Universiteti

**Xülasə:** Məqalədə didaktika, pedaqogika, metodikanın əsasları, kimyanın öyrənmə prinsipləri, kimya fənninin təliminin məqsəd və yerinə yetirilmə sistemi təhlil edilmişdir.

**Açar sözlər:** pedaqogika, didaktika, metodika, kimya təlimi, öyrənmə.

**Pedaqogika-didaktika - metodologiya**

Pedaqogika – təhsil, tərbiyə və təlimi öyrənən nəzəri və tətbiqi elmlərin məcmusudur. Bəzən pedaqogikadan danışarkən, sadalanan pedaqogikanın üç funksiyasının bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu başa düşərək təhsilə diqqət yetirirlər. Təhsil məqsədyönlü şəxsiyyətin formalaşması prosesidir. Təhsil bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesi və nəticəsidir. Təhsil bir şəxsin bilik, bacarıq və idrak fəaliyyətinin metodlarını ötürmə və mənimsəmə prosesidir. (Qeyd: pedaqogikanın əsasları, pedaqoji universitetlərin tələbələri üçün təlimatlara baxın.)

Didaktika-ümumi təhsil və təlim nəzəriyyəsini inkişaf etdirən və təhsilin məzmunu, təlim prosesinin qanunları, təlim metodları, vasitələri və təşkilati formaları ilə məşğul olan pedaqogika sahəsidir.

Fənnin metodologiyası müəyyən bir fənnin öyrədilməsi qaydalarını araşdıran pedaqoji bir elmdir.

Metodologiya “təlim”, “tədris” və “öyrənmə” anlayışlarını fərqləndirir.

Təlim müəllim və şagird tərəfindən həyata keçirilən bilik, bacarıq, kompetensiyalar və idraki fəaliyyət metodlarının ötürülməsi və mənimsənilməsinin ikitərəfli bir prosesidir. Tədris müəllimin təlim prosesindəki fəaliyyəti, öyrənmə isə şagirdin fəaliyyətidir. Təlimdə və tədrisdə bir tədris edənin (müəllimin) və bir şagirdin və ya şagirdlərin (tələbə, tələbələr) olması zəruridirsə, öyrənmə müəllimsiz də həyata keçirilə bilər (özünü öyrənmə).

Beləliklə, kimya təlimi metodikası kimyanın tədris qanunlarını (müəllim-tələbə arasındakı ikitərəfli proses kimi) öyrənən pedaqoji bir elmdir.

Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik elmi nitqlərdə və nəşrlərdə “tədris” və “təlim” anlayışları praktik olaraq fərqlənmir.

**Öyrənmə prinsipləri.**

Pedaqogikada və ya hər hansı bir akademik fən kurslarının tədrisi daxil olmaqla, insan fəaliyyətinin bütün növləri, həm fəaliyyətdə, həm də pedaqoji və

ya tədris praktikasında xas olan ümumi qəbul edilmiş qanunlara məcburi əməl olunmaqla həyata keçirilir. Pedaqogikada bu nümunələrə təlimin prinsipləri deyilir.

Təlimin prinsipləri həm bütün təlim sisteminin, həm də ayrı-ayrı akademik fənlərin əsas didaktik müddəalarıdır. Bir-biri ilə münasibətdə təlim prinsipləri iyerarxik qaydada düzülmüş və didaktikanın ümumi prinsiplərindən irəli gəlir.

Təlim prosesinin ümumi məqsəd və qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq tərbiyə işinin məzmununa, metodlarına, vasitələrinə, təşkilati formalarına tələbləri müəyyənləşdirən didaktik prinsiplərdir.

M.N. Skatkin əsərlərində tədris prinsiplərini müəyyənləşdirməyin ümumi yollarını ifadə etmişdir. Təlim prosesi tədris və öyrənmənin qarşılıqlı təsirində baş verdiyindən, təlim prinsipləri bu qarşılıqlı əlaqəni göstərməlidir. Buna görə “prinsipləri müəyyənləşdirmək vacibdir: 1) sosial inkişaf ehtiyacları ilə şərtlənən təlim məqsədləri; 2) tədrisin və öyrənmənin bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyəti kimi təlimin obyektiv qanunları; 3) təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün bu obyektiv qanunlardan istifadə yolları; 4) təlimin həyata keçirildiyi xüsusi şərtlər.”

Bu müddəalar əsasında Skatkin aşağıdakı didaktik prinsipləri formalaşdırmışdır: 1) təlim prosesində təhsil və hərtərəfli inkişafın; 2) elmi mahiyyət və mümkün çətinlik; 3) müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin şüuru və yaradıcılıq fəaliyyəti; 4) təlimin görmə qabiliyyəti və nəzəri düşüncənin inkişafı; 5) tutarlılıq; 6) təlimdən özünütərbiyəyə keçid; 7) təlimin real həyatla əlaqəsi; 8) təlim nəticələrinin bünövrəliliyi və şagirdlərin idrak qabiliyyətinin inkişafı; 9) təlimin müsbət emosional fonu; 10) təlimin kollektiv xarakteri və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.

Bu təlim prinsiplərinin yerinə yetirilməsi müəllimə öyrənmə prosesini ən uyğun şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, təlim prinsipləri təlimin nəzəriyyəsi və praktikasından və məqsəd və vəzifələrindən asılı olduğu üçün illərlə daim inkişaf edir.

L.V.Zankov təhsili sisteminin inkişaf prinsiplərini təklif etdi və effektivliyini təcrübə yolu ilə sübut etdi. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: 1) təlim yüksək çətinlik səviyyəsində aparılır; 2) tədris prosesində akademik fənlərin öyrənilməsi sürətlə həyata keçirilir; 3) öyrənmədə aparıcı rol nəzəri biliklərə verilir; 4) şagirdlərin təlim prosesini başa düşməsi üçün tədbirlər görülür; 5) bütün şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafı üzərində işləmək. L.V.Zankovun prinsipləri elmin inkişafının bütün pedaqoji istiqamətlərini əhatə etməməsinə baxmayaraq, onların pedaqogika üçün əhəmiyyəti, bizim fikrimizcə, müstəsna əhəmiyyətə malikdir və nəzərə alınmadan tədris olunur (asan bir çətinlik səviyyəsi, tədris prosesində aşağı irəliləmə tempi, öyrənilən materialın az nəzəriyyəsi, anlaşılmaqlıq, təhsil prosesinin tələbələri, bütün tələbələr qrupu ilə deyil) tez-tez mənfi nəticələrə səbəb olur.

Təlimin elmilik prinsipi həm ayrı-ayrı fənlər üzrə təlimin məzmununun müəyyənləşdirilməsi, həm də bütün təlim üçün və öyrənmə prosesinin təşkili üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Elmilik prinsipi ilk dəfə 1950-ci ildə M.N. Skatkin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu prinsip ən çox L.Ya.Zorina tərəfindən araşdırılmışdır. L.Ya. Zorina elmilik prinsipdən irəli gələn təlim tələblərini üç əsas qrupda birləşdirdi:

- 1) təhsil və elmi biliklərin uyğunluğu;
- 2) tələbələri elmi bilik metodları ilə tanış etmək.
- 3) şagirdlərin idrak prosesi haqqında fikirlərinin yaradılması.

L.Ya.Zorinanın araşdırmaları elmilik prinsipinin mahiyyətinin üç iyerarxik əlaqəli müddəalar şəklində ifadə edilə biləcəyini göstərdi. Qeyd edir ki, "təhsilin məzmunu: 1) müasir elm səviyyəsinə uyğun olmalıdır; 2) şagirdlərin özəl və ümumi elmi idrak metodları haqqında anlayışını yaratmaq üçün lazımı məzmunu daxil etmək; 3) şagirdlərə idrak prosesinin ən vacib qanunlarını göstərmək".

Elmi xarakter prinsipi təlimin ideoloji təbiəti ilə (təlimin ideologiyalaşdırılması), habelə həyat və praktika ilə əlaqəlidir. Elmi biliklərin tərbiyəvi dəyəri olduqca aydındır, təlimin elmi mahiyyəti sistematikeyə, tutarlılığa, əyani və mücərrəd birliyə, konkret və mücərrəd, problemlə, peşə yönümlü, şüurlu və nəzəri düşüncənin inkişafına riayət etməyi tələb edir.

Son zamanlarda sistemlilik tələbi ilə yanaşı sistemlilik tələbi didaktik prinsip statusu qazandı. Bunda müsbət rolu L.Ya.Zorinanın tutarlılıq prinsipinin elmi xarakter, vicdanlılıq prinsipləri ilə və ona tabe olmaqda - tutarlılıq prinsipi ilə əlaqəsini göstərdiyi əsərləri oynadı.

Üstəlik, L.Ya. Zorina sistematik bilikləri "tələbənin zehində elmi bir nəzəriyyə daxilində biliklər arasındakı əlaqələrə adekvat olan struktur əlaqələrin mövcudluğunu xarakterizə edən müəyyən bir bilik vahidinin keyfiyyəti" kimi başa düşür, və tələbənin zehində biliyin ayrı-ayrı komponentləri arasında məzmun-məntiqi əlaqələrin olmasını xarakterizə edir".

Tutarlılıq prinsipi sistemli bilik və düşüncə keyfiyyətinin formalaşmasına cavabdehdir. L.Ya.Zorina əsərlərində metodik biliklərdən (biliklər haqqında biliklərdən) istifadə edərək sistemli biliklərin yaradılması yollarını göstərmişdir. Bununla yanaşı, sistemli bilik və düşüncənin sistematik keyfiyyəti bir sıra başqa yollarla, məsələn, öyrənməyə sistemli bir yanaşma şəklində formalaşdırıla bilər.

Bir sıra işlərdə fəallıq prinsipinə təlimin prinsiplərindən biri kimi baxılır. Fəallıq prinsipi tədris prosesinin təliminə qoyulan ümumi tələbi ifadə edir. Təlimdə aktivlik tədris alanın tək-cə fəaliyyət vəziyyəti deyil, həmçinin bütün təlim fəaliyyətinin keyfiyyətidir.

Bu zaman qeyd olunur ki, təlimdə şüurluluq şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəlidir. Şüurluluq və fəallıq prinsipi konkret hadisələrin, predmetlərin, proseslərin sərbəst analizi, eləcə də maarifləndirici

anlayışların dəqiq təyinlərlə tərtibi əsasında elmi biliklərin formalaşması proseslərinin bacarıqlı idarə olunmasının vacibliyini irəli sürür. Bu halda cəhd göstərilməlidir ki, şagirdlər anlayışın sərbəst formalaşmasının məntiqi üsullarını öyrənsinlər, hər bir anlayış və ümumiləşdirməni şagirdlər ətraf mühitin hadisələri və predmetlərini öyrəndikdə alət kimi istifadə edə bilsin, praktiki fəaliyyətdə tətbiq edə bilsin.

Həmçinin bu prinsip yaradıcılıq fəaliyyətinin üsullarının öyrədilməsinin vacibliyini irəli sürür. Biliklərin aktiv mənimsənilməsi və təfəkkürün sərbəst inkişafı təlim prosesində idrak məsələsi qoyulduqda, düşünülməsi adət edilmiş təsəvvürlərin doğruluğunda şübhələrə səbəb olan, yeni həllərin axtarıqlarını aparmağa həvəs yaradan problem yarandıqda və s. hallarda reallaşır.

Əyanilik prinsipi təlimin ən vacib prinsipidir. Tarixən bu prinsip təlimin bir tələbi kimi yaranmışdır. Bu prinsipə görə şagirdlərdə öyrənilən obyektlərin müşahidə və qavrayışı əsasında müvafiq təsəvvür və anlayış yaranır. Zamanla prinsipin məzmunu dəyişilmişdir. Natural obyektlərin müşahidə və əyaniliyi sözsüz ki, obyektiv dünya haqqında biliklərin yaranmasına xidmət göstərir, eləcə də onların düzgünlüyünə əminlik yaradırlar. Lakin əyani təlimin istənilən aktında qavrama abstrak düşüncə ilə əlaqəlidir. Bu da öz növbəsində induktiv ümumiləşdirməyə gətirib çıxardır, hansında ki, şagirdlər əsasən aktiv olurlar. Şagirdlərin yaş xarakteristikaları artdıqca təlimin abstrak xarakterinin güclənməsi baş verir. Əyanilik prinsipi laborator məşğələlər şəklində də ifadə oluna bilər. Bu zaman idrak məsələsi eksperimental yolla həll olunur.

Təlimdə möhkəmlik prinsipi həmçinin ən vacib prinsiplərdəndir. Lakin müasir şəraitlərdə, yəni elmi anlayışların dəyişilməsi həddindən artıq tez baş verdiyi dövüdə bu prinsipin vacibliyi azalır. Bu nöqtəyi nəzərdən təlimdən öz biliyini artırmaya keçid prinsipi böyük diqqət tələb edir və çox güman ki, özünün köhnə təyinatından başqa möhkəmlik prinsipinin kifayətsizliyini kompensasiya edir.

Əvvəllər biliklərin möhkəmliyi hər-hansı mətnin hərfi təkrar edilməsi mümkünlüyü ilə yaddaşa əlaqələndirilirdi. Hal-hazırda biliklərin möhkəmliyi təlimin məzmunu öyrəniləndə şagirdlərin idrak gücünün inkişafı əsasında düşüncənin üsullarının öyrənilməsi və dərk olunması kimi baxılır. Bilik və bacarıqların möhkəmliliyinin əldə edilməsi şərti təlim, eləcə də inkişafın psixoloji və məntiqi qanuna uyğunluqların təlim prosesində istifadəsindədir. Bu nöqtəyi nəzərdən zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsinin tövsiyələri biliklərin möhkəmliyinə gətirib çıxarır, zehni hərəkətlərin bu mərhələlərinin özləri isə, fikrimizcə, tədris prosesinin təşkili prinsipləri kimi çıxış edə bilər.

Bir sıra hallarda “çətinlik” və “güc çatan çətinlik” təlimin prinsipi kimi hesab olunur. Təlimə bu tələb L.V.Zankov tərəfindən irəli sürülmüş təlimin çətinliyinin ən yüksək səviyyəsində prinsipi ilə üst-üstə düşür. L.V.Zankov

çətinlik anlayışını “elmi hadisələrin, əlaqələrin və aralarındakı asılılıqların mahiyyətinin idrak edilməsi” kimi ifadə edir. Buna görə prinsip sistemlik prinsipinə yaxındır.

Bəzən təlimin prinsiplərinin siyahısına peşəkar istiqamətlik prinsipi daxil olunur, lakin bu zaman vurğulayırlar ki, bu prinsip peşəkar təhsil sisteminə aiddir. Zənnimizcə, prinsip fundamental fənlərin tədrisində (məsələn kimya qeyri-üzvi kimya institutunda) ali məktəblərdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Orta məktəbdə isə prinsip bəzi müəllimlərin əsaslandırılmış şəkildə təlimin prinsipi kimi vurğulayan fənlərarası əlaqələr prinsipinə yaxındır.

Müasir təlimdə fənlərarası əlaqələrə məktəbin sosial məsələlərini, eləcə də tədris biliyini əks etdirən, sərbəst didaktik prinsip kimi baxılır. Fənlərarası əlaqələr bilik, bacarıq, vərdiş, dünya görünüşü və idrak aktivliyi sisteminin formalaşması şərtidir. Fənlərarası əlaqələr təlimdə digər didaktik prinsipləri də realizə edirlər: elmilik, sistematiklik, təlimin praktika ilə əlaqəsi, aktivlik, tədris işinin kollektiv və individual xarakterinin ahəngi, əlçatanlığı, möhkəmliyi, əyaniliyi. Fənlərarası əlaqələr prinsipinin əlaqəli olduğu bu prinsiplərin sırasına ideyalıq prinsipini, dünya görüşü istiqaməti prinsipi, nəzəriyyənin praktika ilə əlaqəsi prinsipi, çətinlik prinsipi, müsbət emosional fon prinsipi, motivasiya prinsipi, nəzəri təfəkkürün inkişafı prinsipini əlavə etmək olar.

Fənlərarası əlaqələrin əsas didaktik funksiyası təbiətdə fəaliyyət göstərən obyektiv qarşılıqlı əlaqələrin təbii və elmi fənləri məzmununda ardıcıl əks olunmasıdır. Buna görə də təlim prosesində fənlərarası əlaqələr növbəti 3 əsas didaktik məsələlərin həllinə səbəb olur: 1) tədris informasiyasının elmiliyinin və ardıcılığının artırılması; 2) öyrənmə maraqlarının artırılması və şagirdlərin biliklərin mənimsənilməsinə aktiv münasibəti; 3) elmi etiqad tərbiyəsi. Təlim prinsipi kimi fənlərarası əlaqələrin mahiyyəti fizika, kimya, biologiya və coğrafiya kimi elmi fənləri birləşdirən “Təbiətşünaslıq” kompleks fənninin məktəblərin tədris planına daxil edildikdə artır.

Fənlərarası əlaqələr şagirdlərin biliklərinin sistemliyinə çevrilirlər, bu da öz növbəsində fənlərarası əlaqə prinsipinin sistemlilik prinsipi ilə əlaqəsinə işarə edir. Fənlərarası əlaqələr prinsipi hərtərəfli şəxsiyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Fənlərarası əlaqələr elmi dünya görüşünün formalaşmasının əsasıdır.

İ.D.Zveryova və V.N.Maksimova öz işlərində vurğulayırlar ki, “fəlsəfi aspekti pozisiyasından fənlərarası əlaqələr ümumi sistemlilik prinsipinin didaktik forması kimi çıxış edir”. Fikrimizcə, bu prinsip təlimin prinsiplərinin sırasına əlavə olunmalıdır. Lakin məzmunu təkcə fənlərarası əlaqələrin sistemli xarakteri və ya elmi nəzəriyyənin sistemi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır, lakin eləcə də öyrənilən elmin sistemi və fənlərdaxili əlaqələri, elmin konseptual sistemlərini və dünyanın elmi şəklini əhatə etməlidir.

Sözsüz ki, fənlərarası əlaqələr prinsipi təlim prinsiplərinin siyahısına daxil

edilməlidir. Bu təlimin elmiliyi olan tələblərdən və sistemli biliklərin formalaşmasından irəli gəlir. Ali məktəbdə fənnlərarası əlaqələr prinsipinin reallaşması tədqiq olunmamışdır, həmçinin tədris fənnlərinin ənənəvi təcridi və darixtisaslı kurslar arasında əlaqələrin axtarılması üzrə problemlər əsasən çətinləşdirilmişdir. Ali məktəblərdə ixtisas profili üzrə olmayan fənnlərin tədrisində bu prinsip öz əksini tapmalıdır (məsələn geoloqlara kimya fənni keçildikdə və s.).

Təlimin problemlilik prinsipi təlimin elmilik, ideyalıq, dünya görüşü, aktivlik, kollektivlik xarakteri, əyanilik, çətinlik, motivasiya və digər prinsiplərlə sıx əlaqədədir. Problemlilik təlim (problemlilik təlim üsulu) pedaqogika və didaktikanın bütün nəaliyyətlərini özündə əks etdirir.

Fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat kimi fənnlərin orta məktəbdə tədrisi həmişə problemlilik olub. Elmiliyin, aktivliyi və motivasiyanın ahəngi təlimin məzmun və təşkilini problemlilik edir. Hal-hazırda problem funksiyasının kəskin güclənməsi təlimin məhz dəyişən xarakterini vurğulamaq üçün baş verir.

Problemlilik prinsipi digər prinsiplərin sırasına əlavə oluna bilər. Lakin sərbəst deyil, digər prinsiplərlə əlaqəli və ya onlardan asılı formada. Digər prinsiplərin arasında problemlilik prinsipinin mövqeyi, güman ki, fənnlərarası əlaqələr prinsipinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür.

Ehtimal etmək olar ki, problemlilik və fənnlərarası əlaqələrin, eləcə də irəli sürülmüş tövsiyələrin tədris prosesinə tətbiqi əsasında bütün metodiki sualların hazırlanmasından sonra bu prinsiplərdən bəziləri siyahıdan çıxacaqdır (baxmayaraq ki, tədris onların fundamentlərində qurulmuşdur).

Proqramlaşdırılmış təlimlə bağlı hadisəni yadıma salmaq kifayət edir. Tətbiqi zamanı bu növ təlimin hərtərəfli vacibliyi haqqında danışılırdı və müasir təlim prinsipi rəqəbə qədər qaldırılırdı. Lakin o dövr getdi, baxmayaraq ki, proqramlaşdırılmış təlim tədris prosesində öz mövqeyində möhkəm durur, ideyası isə digər təlim üsullarının siyahısına daxil olmuşdur.

Son zamanlar motivasiya xarakterli prinsiplər, məsələn tədris və əməyin motivasiyası prinsipi, şagirdlərin öyrənməyə olan müsbət münasibətlərinin artırılması prinsipi və s. təklif olunmuşdur. Prinsiplər ayrı-ayrı adlandırılmaqlarına və hər birindən biraz fərqli mənalara olduqlarına baxmayaraq, bir şey aydındır ki, təlimdə motivasiya effektiv tədrisin ən vacib şərtlərindəndir. Motivasiya mərhələsi zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsinə əsasən yeni biliyi formalaşmasında birinci mərhələ sayılır. Fənnlərarası əlaqələr və problemlilik prinsipləri aydın şəkildə görünən motivasiya xarakterinə malikdirlər.

Öz xarakterinə görə motivasiya prinsipi təlimin müsbət emosional fon prinsipinə yaxındır. Bu prinsip ehtimal edir ki, müəllim bütün tədris prosesi boyunca entuziazm, maraq, biliklərə ehtiyac kimi keyfiyyətləri yaratmalıdır. Bu zaman müəllimin şəxsiyyətinə xüsusi rol aytılır.

Bir çox didaktlar qeyd edirlər ki, təlimdə şəxsiyyətin və kollektivin maraqlarının, kollektivizm və şagirdlərin individual xüsusiyyətlərinin, həmçinin individual təlimdə kollektiv təlim ilə və s. əlaqələndirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı prinsip kimi şagirdlərin sərbəstliyi prinsipi çıxış edir. Fikrimizcə, təlimin kollektiv formalarının gücləndirilmiş sərbəst işlərlə əlaqələndirilməsi müasir məktəb üçün əsas tələb olmalıdır. Kollektiv iş formaları yüksək tərbiyəvi xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur, bu nöqtəyi nəzərdən bu prinsip təlimin tərbiyəedici xarakter prinsipindən irəli gəlir.

Didaktik üsul kimi son illərdə şagirdlərin qarşılıqlı zənginləşdirmə prinsipi təklif olunmuşdur. Bəzi xüsusi hazırlanmış laboratoriya işlərinin qrup halında yerinə yetirilməsi, diskussiya və idrak məsələlərinin birgə həlli təlimin kollektivizm prinsipinə cavab verir, təfəkkürün sistemli keyfiyyətini təmin edir.

Müasir məktəbin (orta və ali məktəb) ən vacib məsələsi şagird və tələbələrin təfəkkürünün inkişafıdır. Aparıcı pedaqoq və mütəxəssislər məktəb qarşısında daha çətin məsələ olan yaradıcı təfəkkürün formalaşması məsələsini qoyurlar. Bu məsələ təlim prinsiplərində bilavasitə əksini tapmamışdır, baxmayaraq ki, yaradıcı aktiv mütəxəssisin yaradılması müasir məktəbin qarşısına qoyulmuş ən vacib məsələlərdəndir. Belə bir mütəxəssis yeni elmi fakt və nəzəri məlumatların böyük plastlarında istiqamətlənə bilər, fənnlərarası sahələrdə işləyə bilər, həmçinin elm, texnologiya və sənayenin dəyişən vəziyyətlərinə adaptasiya ola bilər. Yaradıcı təfəkkürün formalaşması təlimin ən vacib və aparıcı prinsipidir.

Son zamanlar təlim prinsiplərinin arasına humanizasiya və humanitarizasiya prinsiplərini əlavə etmişlər. Bu prinsiplərin məzmununda dayanaq və onların nümunəsində təlimin bütün prinsiplərinin arasındakı sıx əlaqəni göstərək. Təhsil həmişə cəmiyyətin bu və ya digər sosial sifarişini həyata keçirir. Cəmiyyətin dövlət tərəfindən zorakılığından humanizasiyaya can atması təhsilin humanizasiyasına gətirib çıxarır.

Təhsilin humanizasiyalaşdırılması pedaqogikada heçdə yeni istiqamət deyildir. Humanizasiya həmişə təbliğ olunurdu, lakin təhsildə birinci yeri tutmurdu. Biraz aşağıda təbii elmlərin humanizasiyalaşdırılma təlimi haqqında məlumat veriləcəkdir. Hal-hazırda təlimin humanizasiyalaşdırılması elmlilik prinsipi ilə eyni qüvvəyə minərək didaktik prinsip statusunu alır. "Humanizasiya" və "Humanitarizasiya" anlayışlarının dəqiq və tam təyinləri yoxdur.

Təlimin bir prinsipi kimi humanizasiyalaşdırılma təhsil alanının insani təbiətini nəzərə alan, təhsil alanının bir şəxsiyyət kimi dəyərini artıran, insansevərlik və ədalətliyi birinci yerə qoyan, təhsil alanının mənəvi halını inkişaf etdirən təlim metodikaları və məzmununun məcmusudur.

Təhsilin humanizasiyalaşdırılmasında nə durur? Təhsilin humanizasiyalaşdırılması ilk növbədə təlimin humanitarizasiyalaşmasının əsas hissəsini əhatə edir. Təbii elmlər sahəsində təhsil üçün bu elmlərin humanitar tsiklinin fənnlərinin

rolunun gücləndirilməsi və vacibliyi deməkdir (fəlsəfə, tarix, incəsənət, iqtisadiyyat və s.).

Əlavə olaraq təlimin humanistləşdirilməsinin digər aspektlərini müzakirə edərkən. Qeyri-elmi təlim şagirdə qarşı insansevər olmayan münasibətlər göstərilən təlimdir. Təlimin məzmunu tam olaraq təhsil alma dövründə elmin inkişaf səviyyəsinə didaktikanın icazə verdiyi dərəcədə cavab verməlidir və tam şəkildə fənlərarası və fənlərdaxili əlaqələr iştirak edərək öyrənilən elmin sistemini göstərməlidir. Asan təlim də həmçinin insansevər olmayan təlimdir. Təlim həmişə çətin, lakin əlçatan olmalıdır. Lakin son illərdə güc çatan çətinlik prinsipinin rolu, təəsüflər olsun ki, kifayət qədər azalmışdır.

Bir qayda olaraq təlimin məzmunu öyrənilən elmin müasir problemlərini və perspektivlərini göstərməlidir. Şagirdə bir neşə il sonra ki elmin vəziyyəti haqqında məlumat verilməməsi heçdə insanı bir vəziyyət deyildir. Eyni şeyi təlimin məzmununa daxil olunan tarixi məlumatlar haqqında da demək olar. Müasir elmin problemləri və onun həll olunmayan məsələləri daxil edilməyən təlim məzmunu da insansevər olmayan adlandırmaq olar. Təlim o zaman insani sayıla bilər ki, əgər şagirdin önünə yaxın gələcəkdə həll etməyi görcəyi məsələlər qoyulursa. Elmi həyatın davamlı və tez-tez dəyişən şərtləri şagirdə öyrədilməyən təlim insansevər sayılmaz.

Şübhəsiz ki, təhsilin ekologizasiyası humanizasiyalaşdırılmanın ən vacib tərkib hissəsidir. Məgər təbiəti dəyişdirən və ondan hər şeyi çalan şüarları humanist adlandırmaq olarmı! Təbiətin bu gün ki hər-hansı bir dəyişimi sabah insan və bütün Yer kürəsi üçün təhlükəyə çevrilir.

Bu tezislərin əsasında təlimin forma və üsulları üçün bir sıra praktiki tövsiyələr vermək olar. Beləliklə humanistliyə yönəlmiş mühazirə çap olunmuş mühazirənin oxunması deyil, auditoriyada oturmuş şəxslərlə dialoq və ya poliloq keçən monoloqdur.

Seminar məşğələləri təkcə hesablaşma məsələlərinin həlli deyil, həll olunmamış problemlərin diskussiyasıdır (təhsil alan üçün subyektiv olsa belə). Laboratoriya praktikumları - alqoritm növlü köhnəlmiş yazılar üzrə praktikum deyil, müasir elmi araşdırmanı modelləşdirən elmi işdir. Bəzi hallarda laborator qaydaların tələb etdiyi tək bir şəxsin laboratoriyaya işinin yerinə yetirilməsi də evolyüsiya tərəfindən kollektiv işə uyğunlaşdırılmış şəxsə qarşı insansevər olmayan münasibətdir.

Biliklərin qiymətləndirilməsində ədalitlik humanist istiqamətli təlimin ən vacib prinsiplərindəndir. Qəbul imtahanında, yoxlama işində, müsahibədə, kollokviumda, zaçotda, semestr və ya yekun imtahanlarda biliklərin qiymətləndirilməsinin obyektivliyi humanist istiqamətli təhsilin vacib olan əsas xüsusiyyətidir.

Bir çox illər ərzində tərəfimizdən təlim, təhsilin humanist istiqamətli



prinsipi üzrə qurulurdu. Tələbələrin başlanğıc hazırlıq səviyyələrinin fərqli olmağına və tədris olunan fənnə (kimya) qarşı kəskin mənfi münasibətlərinə baxmayaraq həmişə yüksək yekun nəticələr alırdıq, eləcə də tələbələrin fənnə qarşı münasibətlərinin müsbət tərəfə dəyişməsinə əldə edirdik. Bunun sübutu kimi söyləmək olar ki, keçmiş tələbələr illər keçsədə öz müəllimlərini xatırlayı, onları görəndə salamlayı və onlara verdikləri biliklərə görə minnətdar olurlar.

### **Kimya fənninin təliminin məqsəd və sistemi**

Mütəxəssislərin hazırlıq keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması məsələsi bütün təlim sisteminin mükəmməlləşdirilməsi ilə həll olunur. Təlimin sistemi deyildikdə məqsəd, fənn məzmunu, təlim üsulları, təlim vasitələri və formalarının təşkili, keçirilmiş məzmunun mənimsənilməsinin nəzarəti üsulları, eləcə də təlimdə qoyulan məqsədlərin əldə edilməsinin diaqnostik üsulları kimi bir-biri ilə əlaqəli elementlərin tam didaktik yaranması başa düşülür.

Sadalanmış təlim elementləri tabe vəziyyətindədirlər və şəkil 1-də göstərilmişdilər. Çox asanlıqla görə bilərik ki, hər bir element müəllim tərəfindən niyə, nə, necə, nəyi, nəyin sayəsində öyrənməliyik və s.? kimi verilən suallara cavab verirlər. Təlimin məzmununu təyin etmək (dərslik yazmaq, mühazirə oxumaq, tədris proqramını hazırlamaq) yalnız məzmunun məqsədini tam anladıqda mümkündür. Tədris prosesinə yeni təlim üsullarının (problemlə, tədqiqi, proqramlaşdırılmış, kompyüter) tətbiqi təlimin məzmununun müvafiq qaydada seçilməsində müsbət nəticələr verəcəkdir. Mühazirə materialını problem şəklində danışmaq tədris prosesinə problemlə təlim üsulu tətbiq edildikdə və müvafiq məzmunun istifadə edildikdə mümkündür. Aydındır ki, yoxlama üsulunun hər hansı biri təlim üsulu ilə mütləq şəkildə təyin olunan tədris alana təklif olunan biliklərin mənimsənilməsi səviyyəsini təyin edir.

Təlim ilə formalaşmış müəyyən bilik növünü və ya təfəkkür növünü xüsusi hazırlanmış məsələlər ilə müəyyən etmək olar.

Bu hamısı təlim üsulundakı yeniliklərdəki artıq tarixi məsələlər ilə təsdiq olur: 20-ci əsrin 30-cu illərindəki briqada üsulu təlimin köhnə məzmununda, yəni ənənəvi təlim üsullarının əsasında qurulduğundan effektiv olmamışdır. Proqramlaşdırılmış təlim kifayət qədər nəticələr verməmişdir, çünki ənənəvi məzmunu istifadə edirdi. Problemlə və tədqiqi təlimin tətbiqi ilə əlaqəli yaranmış problemlər həm müvafiq məzmunun seçilməsi çətinlikləri ilə, həm də formalaşmış biliklərin yoxlanılması və diaqnostikası ilə bağlı çətinliklərlə əlaqəlidir. Ehtimal oluna bilər ki, köhnə məzmun əsaslanmış kompyüter təlimi də çox güman ki, nəticəsiz olacaqdır.

Buna əsaslanaraq söyləmək olar ki, təlimin mükəmməlləşdirilməsi bir-birinə ardıcıl tabeli (iyerarxiya şəklində yerləşən), həm bütün tədris prosesini, həm də ayrı-ayrı metodik məsələləri şərtləndirən mərhələlərdən təşkil olunur.

Təlimin məqsədləri təyin və formalaşdırıldıqdan sonra növbəti mərhələlərdə təlimin məzmununu təyini aparılır, daha sonra isə məzmunu (və məqsədlərə) adekvat olan təlim üsulları (problemlə, tədqiqi, proqramlaşdırılmış) hazırlanır, daha sonra isə təlim vasitələri (dərslük növü, təlimin texniki vasitələri, Mühazirə eksperimentinin cihazları, kompyuterlər, laboratoriya avadanlıqları və s.) seçilir və yaradılır. Bu işlər yerinə yetirildikdən sonra mühazirə, laboratoriya praktikumu, seminar, tələbələrin sərbəst işlər kimi təlim formalarının mükəmməlləşdirilməsi realizə olunur. Nəhayət formalaşmış biliklərin mənimsənilməsinin yoxlanılması və diaqnostikasına keçid edilir, yəni xüsusi məsələlər yaradılır və təlimin nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsi üsulları təklif olunur.



**Sxem 1. Təlim sisteminin elementlərinin iyerarxiyası**

Hal-hazırkı kitab yuxarıda göstərilmiş sxemə müvafiq olaraq qurulmuşdur (sxem 1-ə bax).

Məktəbin müasir inkişaf mərhələsində təlimin aparıcı məqsədi kimi yaradıcı aktiv mütəxəssisin tərbiyəsi durur.

“Bilik - yaradıcı təfəkkür - yaradıcı fəaliyyət” - əlaqəsi mürəkkəb psixoloji və pedaqoji problemdir. Bizim məsələmizə hətta onun hissələrinin əks əlaqəsinin təqribi təsviri belə daxil deyildir, lakin biz ona əsaslanırıq ki, idrak fəaliyyətində bilik təfəkkürü formalaşdırır, təfəkkür isə yeni bilik yaradır. Təlimin məqsədləri

ilə verilən təfəkkürün yaradıcı növü xüsusi formada təlimin seçilmiş və sistematikləşdirilmiş fənn məzmunu, eləcə də mənimsənilməsi üzrə idrak fəaliyyətinin müvafiq təşkili sayəsində formalaşır. Təlimin məhz bu aspekti haqqında bu tədqiqat işində söhbət gedir.

Bilik və təfəkkürün elmi keyfiyyətinin formalaşması iki bir-biri ilə əlaqəli üsullarla reallaşması təklif olunur: 1) müasir elmi öyrədilən fənnin sistemində köçürülərək tədris alana bu müasir elmin sisteminin göstərilməsi; 2) kursda baxılan obyektin hər tərəfli (verilmiş elmin əsas nəzəriyyələrinin sayı ilə üst-üstə düşən tərəflərinin sayına görə) tədqiq olunması.

Tədqiq olunan obyektin çoxtərəfli baxılması tələbi idrakın didaktik üsulunun prinsiplərindən biri olan, idrak prosesində tədqiq olunan obyektə digər predmetlərlə əlaqələrin real çeşidliliyi şərtlərində, yəni onlarla əlaqəli sistemlərdə baxılmasını göstəriş verən hərtərəflilik prinsipi ilə şərtləndirilmişdir.

Hərtərəflilik prinsipi idrak prinsipi ilə əlaqəlidir. Çünki tədqiq olunan istənilən obyekt hədsiz çoxlu sayda tərəflərə, xüsusiyyətlərə və münasibətlərə malikdir, onların hamısının idrak prosesində əhatəsi mümkün deyildir. Təlimdə, xüsusəndə başlanğıc mərhələlərdə obyektə çoxtərəfli baxılması real olmur. Çünki təhsil alan elmi təfəkkür keyfiyyətinə malik olmadıqda, eyni anda obyektin çoxsaylı tərəflərini, xüsusiyyətlərini, digər sistemlərin obyektləri ilə əlaqələrini anlamağa gücü çatmayacaqdır. Buna görə də didaktik məqsədlərdə təhsil alan tərəflərinin sayı çox olmayan (məsələn, bir, iki, üç, dörd və ya beş) obyektləri tədqiq etməyi öyrənir. Kimya dərslərində ikitərəfli tədqiq nümunəsi kimi adətən eyni anda energetik və kinetik anlayışlar cəlb olunaraq təsvir olunan ammoniyakın sintez prosesini misal göstərmək olar.

Bilik və təfəkkürün elmi keyfiyyətini formalaşdırmaq üçün təklif olunur ki, öyrənilən obyektin tədqiqi verilmiş elmin əsas nəzəriyyələrinin sayı ilə üst-üstə düşən tərəf sayları üzrə reallaşdırılsın. Məsələn, kimya fənnində tədqiq olunan obyekt reaksiya və ya maddədir. Anlayışlar kimyəvi proseslərin istiqaməti, kimyəvi proseslərin sürəti, maddənin quruluşu, element və birləşmələrin xüsusiyyətlərinin dövrü dəyişilməsi haqqında nəzəriyyələr kimi kimya elminin əsas nəzəriyyələrinin anlayışları cəlb olunaraq baxılır.

Təhsil alanların bilikləri öyrənilən elmin müasir sistemində müvafiq olduqda elmi adlandırılır. Biliklərin keyfiyyəti - elmilikdir. Bu zaman elmin əsas nəzəriyyələrindən olan, bir -birləri ilə qarşılıqlı əlaqəli təsəvvürlər məcmusu ilə xarakterizə olunur. Analoji olaraq, obyektin tədqiqi elmin sistemində müvafiq aparıldıqda, yəni elmin əsas nəzəriyyələri cəlb olunduqda, təfəkkürün növü elmi adlandırılır. Sözsüz ki, elmi təfəkkür elmi biliklərə əsaslanmışdır. Beləliklə, aşağıda öyrənilən elmin sisteminin tədris fənninin sistemində keçirilməsi üzrə metodik prinsipə əsaslanan elmi bilik və təfəkkürlərin formalaşması metodikası müzakirə olunur.

Təfəkkürün yaradıcı növü təkcə təlimin üsulları, vasitələri və formalarına müvafiq olan, xüsusi seçilmiş məzmun ilə formalaşmır, həmçinin təhsil alanın özünün idrak fəaliyyətinin ən vacib şərtidir. Təlimə fəaliyyət kimi yanaşılması insan fəaliyyəti nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Hər bir fəaliyyət kimi tədris fəaliyyətinin də məqsədi, motivləri, fənn məzmunu, üsulları, nəticələri vardır. Bütün bu komponentlər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər və qarşılıqlı şərtləndirilirlər.

Təlimin ən məşhur və fundamental nəzəriyyələrindən biri əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə P.Y. Qalperin tərəfindən təklif olunmuş və təlimə insan fəaliyyəti kimi baxılan ideyaya əsaslanır.

Təlimin məsələsi ondan ibarətdir ki, əvvəlcədən xüsusiyyətləri verilmiş bir sıra fəaliyyətləri təhsil alanda formalaşdırılsın. Əqli fəaliyyətin formalaşması prosesinin tədqiqi nəticəsində şagirdin keçirilməli və ya sərbəst şəkildə keçməli olduğu mərhələlər təyin olunmuşdur. Bunun məqsədi şagirddə müəyyən fəaliyyətin reallaşmasına imkan yaradan tam fəaliyyət formalaşsın.

Əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsinə əsasən biliklərin tam formada formalaşması üçün prinsiplial olaraq yeni biliyin formalaşmasında aşağıda göstərilən mərhələlərin ardıcılığına riayət olunmalıdır:

1-ci mərhələ - fəaliyyətin məqsədi ilə təhsil alanın tanış edilməsi və vacib olan motivasiyasını artırmaqdır.

2-ci mərhələ - fəaliyyətin yerinə yetirilməsi yolunun aydınlaşdırılması və fəaliyyətin istiqamət göstərən əsasının tərtibidir. Fəaliyyətin istiqamət göstərən əsası - göstərişlər (oriyentirlər) sistemidir. Onları tətbiq edərək hər bir şəxs verilmiş fəaliyyəti yerinə yetirir. Fəaliyyətin istiqamət göstərən əsası təhsil alana tam formada fəaliyyəti düzgün şəkildə yerinə yetirmək üçün kifayət olduqda təqdim oluna bilər, tam olmayan formada isə təhsil alanın özü fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün vacib olan çatışmayan oriyentirləri özü təyin etməli olduqda təqdim oluna bilər. Nəhayət, təhsil alana bilikləri əsasında və ya əvvəlki fəaliyyətlərdə istifadə olunan bəzi oriyentirlərin seçilməsi ilə sərbəst şəkildə fəaliyyətin istiqamət göstərən əsasını qurmağa şərait yaradılır.

3-cü mərhələ - fəaliyyətin maddi və ya maddiləşdirilmiş formada yerinə yetirilməsi və formalaşmasıdır. Maddi fəaliyyət - real predmetlərlə (qurğu, ştativ, sınaq borusu, reaktivlər, məhlullar və s.) olan fəaliyyətdir. Maddiləşdirilmiş fəaliyyət - bəzi işarə və simvol vasitələri (almaz və ya qrafitin kristallik strukturlarının modelləri, suyun hal diaqramı, elektrod potensialların cədvəli, energetik səviyyələrdə və alt səviyyələrdə elektroların paylanma diaqramı) ilə baş verən fəaliyyətdir.

4-cü mərhələ - xarici nitq (nitqin yazılı və ya şifahi formasında) kimi fəaliyyətin formalaşmasıdır.

5-ci mərhələ - özün-özünə olan nitqdə fəaliyyətin formalaşmasıdır. Bu

mərhələdə yerinə yetirilən əməliyyatlar haqqında özü-özünə ifadə olunur, bu halda nitq kəskin və tez qısalır, bundan sonra tamamilə mənimsənilməmiş, aydın olmayan şeylər danışılır.

6-cı mərhələ - fəaliyyətin zehni və təfəkkürlü yerinə yetirilməsi (daxili nitq fikrə keçir).

Əqli fəaliyyətin formalaşması nəticəsində sadalanmış mərhələlərin ardıcılığına müvafiq olaraq öz formalarına görə xarici olan formalar əqli planda zehində baş verən proseslərə çevrilirlər. Bu zaman onlar dəyişilirlər, qısalırlar, avtomatik olurlar, növbəti inkişafa bacarıqlı olurlar.

Hər-hansı bir formalaşma mərhələsinin buraxılması onun keyfiyyətində özünü göstərəcəkdir. Xüsusəndə xarici nitq mərhələsində özünü biruzə verir, bu fakt yeni anlayışların yaranma sürətini yavaşdır, maddi olmayan xüsusiyyət və xassələrdən abstraktlaşma prosesini çətinləşdirir. Çoxlu sayda səhvlərin yaranmasına səbəb olur.

Kimya - eksperimentə əsaslanmış elmdir, maddi hərəkət mərhələsinin buraxılmasına icazə verilmir. Eyni zamanda müasir kimya çoxsaylı modellərlə, xüsusəndə abstrakt formalı modellərlə əlaqəlidir və hərəkətin maddiləşdirilmiş formalarının olmaması nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsi mühazirə, seminar, laboratoriya praktikumu və sərbəst iş kimi təlimin müxtəlif təşkil formalarında təlimin məzmun və üsullarını əsaslandırmağa, həmçinin onlarda yeni materialın keçirilməsi ardıcılığını təyin etməyə şərait yaradır.

### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat:**

- |   |  |
|---|--|
| 1. Кирюшкин Д.М., Полосин В.С. Методика обучения химии. М., 1970, 495 с.    | 3. Общая методика обучения химии. / Под ред. Л.А.Цветкова. М., 1981, Т.1., 224 с., Т.2, 223 с. |
| 2. Методика преподавания химии. / Под ред. Н.Е.Кузнецовой. М., 1984, 415 с. | 4. Чернобельская Г.М. Основы методики обучения химии. М., 1987, 225 с.                         |

*М.М.Аббасов, Г.С.Рахимли, Й.И.Джафаров*

**Дидактические и психологические основы преподавания химии**

**РЕЗЮМЕ**

В статье осуществлен анализ дидактических, педагогических, методологических основ, принципов обучения химии, цели и системы выполнения преподавания предмета химии.

**Ключевые слова:** педагогика, дидактика, методика, учение химии, обучение.

*M.M.Abbasov, G.S.Rahimli, Y.I.Jafarov*

**Didactic and psychological foundations of teaching chemistry**

**SUMMARY**

The article analyzes the didactic, pedagogical, methodological foundations, principles of teaching chemistry, goals and systems for teaching the subject of chemistry.

**Key words:** pedagogy, didactics, methodology, teaching of chemistry, teachi.